

О. М. ХОЛОДЬОН

Інститут української мови Національної академії наук України
м. Київ, Україна
Електронна пошта: kholodonolena@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7546-6479>

МЕТАТЕКСТОВІ ВИСЛОВЛЮВАННЯ ДІАЛЕКТНОСІЇВ СХІДНОГО ПОЛІССЯ: ДІАЛЕКТНЕ МОВЛЕННЯ

У статті порушено проблему вивчення феномену діалектної особистості та проаналізовано східнополіський діалектний матеріал, що свідчить про актуалізацію метамовної свідомості діалектоносіїв. Територія Східного Полісся межує з білоруською та російською мовами, на пограниччі яких науковці спостерігають особливий «сплеск» метамовної активності, хоча й зазначають, що метатекстові висловлювання діалектоносіїв не частотні в повсякденному спілкуванні. Встановлено, що метатекстові висловлювання в діалектній комунікації виникають спонтанно за умови порушення мовної норми співрозмовником / мовцем, розуміння опозиції «свій» — «чужий», переселення діалектоносіїв в інше мовне середовище і спровоковано — внаслідок прямих запитань експлоратора. Мета тексти акумулюють знання, уявлення, судження про мову, елементи її структури, їхні функційні особливості, про норми вимови, слововживання тощо. У досліджуваних говірках зафіксовано вияви опозицій 1) «українська літературна мова (або діалектне мовлення, яке, на думку діалектоносіїв, наближене до літературної мови)» — «діалектне мовлення», 2) «мовлення міста» — «мовлення села», 3) «мовлення освічених людей» — «мовлення селян», яке відбиває народну класифікацію ідіомів. Визначено, що діалектоносії, осмислюючи діалектне мовлення, вказують на його локальність, своєрідність (напр.: *га|монит' па-с'войему, па-с'войему разга|вар'уїем, тара|торим па-с'войему*), змішаність, переплетеність різних мовних елементів (напр.: *м'ешана мова, мова п|утана, п|ремис'*), а також на мовну належність деяких діалектних слів (напр.: *гово|рит', кур'с'іроват', наж|раїс'а*). Встановлено, що про високий рівень усвідомлення діалектоносіями діалектного вживання лексем, компаративів та виразів сигналізують висловлювання на зразок *употребл'айец:а слово, пар'іўн'ан':а таке йе, отаке вира|жен'ііе* та ін. Виявлено негативну та позитивну аксіологію діалектного мовлення, зокрема переважає негативна оцінка. Вказуючи на змішаний тип діалектного мовлення — поєднання українських, російських чи білоруських мовних елементів, діалектоносії ідентифікують себе з хохлами; також вони називають себе українцями. Принагідно зафіксовано нейтральне або негативне ставлення діалектоносіїв до назви «хохол». Окреслено перспективи подальшого вивчення діалектних метатекстових висловлювань.

Ключові слова: феномен діалектної особистості, метамовна свідомість, східнополіський говір, метатекстові висловлювання, діалектне мовлення, національна самоідентифікація, хохол.

Проблема вивчення феномену діалектної особистості в українських говорах залишається актуальною. К. В. Іванцова зазначає, що «необхідною умовою системного представлення феномену мовної особистості має бути характеристика трьох основних її складників: лексики, тексту й метамовної свідомості» [Іванцова : 21]. Показання метамовної свідомості, «наївної» лінгвістики — «реальність, яка повинна бути визнана лінгвістами і допомагати під час вивчення мови» [Ростова : 37]. Сьогодні бракує досліджень, у яких було б розкрито мовно-культурні особливості поліської території, проблему ідентичності носіїв цих говірок [Дика : 63].

Метамовну рефлексію у мовознавстві досліджували А. Вежицька, Р. Якобсон, Ю. Блумберг, Й. Златев, Н. Тері, А. Ламелі, М. Чжоу, Д. Інлі, К. Саппок, В. Люблінська, М. Жабовська, А. Харціарек, Дж. Кобус, Л. О. Ставицька, Н. О. Мех та ін. В українській діалектології науковці вивчали дискурсивність особистості діалектоносія (К. Д. Глуховцева), коментування у формі вставлених конструкцій у структурі діалектного тексту (К. Д. Глуховцева), автокоментування та покликання під час вивчення категорії комунікабельності в текстах українських говірок Румунії (Н. Д. Коваленко), хахлацьку мову на Підляшші (Г. Л. Аркушин), метатекст редукованих говірок Чорнобильської зони (М. М. Ткачук), метатекстові висловлювання діалектоносіїв Східного Полісся про особливості діалектної мови на різних мовних рівнях на тлі наукових досліджень (О. М. Холодъон), національну свідомість закарпатських українців у ХХ ст. в етнолінгвістичному та культурно-історичному аспектах (П. П. Чучка), діалектні етноніми (І. В. Гороф'янюк, Л. Я. Колеснік), самоусвідомлення українців Республіки Башкортостан Російської Федерації (Г. С. Кобирина, М. М. Ткачук), ідентичність поліщуків (Л. В. Дика) та ін., проте метатекстові висловлювання діалектоносіїв Східного Полісся описано не повною мірою, що зумовлює актуальність нашого дослідження.

Мета дослідження — схарактеризувати метатекстові висловлювання діалектоносіїв Східного Полісся, які містять їхні судження про діалектне мовлення і його оцінку, та з'ясувати особливості їх функціонування в говірках.

Джерела дослідження. У статті використано зібраний польовим методом діалектний матеріал, записаний автором у Чернігівській та Сумській обл. упродовж 2009–2019 рр. за спеціальним питальником, який присвячений дослідженню семантичного варіювання дієслівної лексики, та записи текстів-оповідей діалектоносіїв. Інформанти дослідження — жінки й чоловіки від 1900 р. н. до 1968 р. н. (переважно понад 60 р.), які закінчили кілька класів або отримали повну шкільну, зрідка — середню чи вищу освіту [див.: Холодъон 2017]. Метатекстові висловлювання зафіксовано принагідно.

Методи дослідження: методика цілеспрямованого інтерв'ю — для записування діалектного матеріалу; описовий метод — для представлення класифікованого зібраного діалектного матеріалу в статті; прийоми контекстуального аналізу — для визначення лексичної семантики.

Уся сукупність знань, уявлень, суджень про мову, елементи її структури, їхні функційні особливості, про норми вимови, слововживання тощо формують метамовну свідомість [Вепрева : 52]. Метатексти¹ — вияви метамовної свідомості та форма репрезентації мови, яка відбиває сферу людських уявлень про неї; ці знання мовців про свою мову ґрунтуються на її практичному застосуванні, вони об'єктивні, закономірні й не потребують верифікації [Ростова : 8]. Метатекстові висловлювання використовують для коментування перебігу мовного акту [Żabowska : 179].

¹ У статті теміні «метатексти» й «метатекстові висловлювання» розглядаємо як синоніми (докладніше про терміни див.: [Charciarek: 21–25]).

Метатекстові висловлювання діалектоносіїв не частотні в повсякденному спілкуванні, «усвідомлення повсякденної розмовної (діалогічної) мови загалом дорівнює нулю». За підрахунками А. М. Ростової, у діалектному дискурсі на 180 сторінок тексту («щільність» запису — 260 слововживань на сторінку) припадає лише 12 метатекстів, з яких 4 спровоковані експлоратором, 8 — у природних умовах спілкування, а в умовах лінгвістичного експерименту відсоток метатекстових конструкцій становить 25–34 % [цитату й дані див.: Иванцова : 263].

Метатекстові висловлювання з'являються за умови порушення автоматизму природної комунікації між реципієнтом та експлоратором, наприклад, коли мовна норма не дотримана співрозмовником або мовцем, а також, коли норма варіюється або замінюється. У східнополіських говірках оцінка використання слів та своєї мови відбувається з позиції відповідності / невідповідності встановленої норми, зокрема орієнтації на власну говірку, на інші говірки, мовлення яких, на думку діалектоносіїв, наближене до української літературної мови, та на українську літературну мову [Холодзон 2020 : 89-90]. Якщо метатексти не пов'язані прямо з нормативністю, зазвичай вони спровоковані прямими чи непрямыми запитаннями (а інколи просто присутністю) співрозмовника — представника іншої форми національної мови, переважно лінгвіста [Иванцова : 264]. Водночас актуалізовується опозиція «свій» — «чужий». За спостереженнями П. Ю. Гриценка, «глибина розуміння інформантом ситуації спілкування з “чужим, не своїм” експлоратором, представником з-поза “свого” мікросоціуму, нерідко зумовлює прояви гіперкоректних трансформованих елементів, метатекстових коментарів та ін.» [Гриценко 2015 : 104]; це відбувається тому, що діалектоносій-наратор прагне бути зрозумілим експлоратором та подає додаткові коментарі про описувані події, особливості свого мовлення чи говірки в цілому [Гриценко 2003 : VIII].

Загальновідомо, що східнополіський говір — це територія, на якій розташовані північно-західні райони Сумської області, Чернігівська область та яка межує з білоруською і російською мовами; на пограниччі з цими мовами пролягає ширша чи вужча смуга перехідних говірок [Бевзенко : 200, 207]. О. Д. Бондаренко відзначила особливий «сплеск» метамовної активності на території пограниччя, що зумовлено цілим комплексом факторів, серед яких виділила діалектні відмінності суміжних ареалів [Бондаренко : 21].

Метатекстові висловлювання про діалектне мовлення, виокремлені із записаних на аудіоносій діалектних текстів зі Східного Полісся, виникали спонтанно під час спілкування щодо різних лексико-семантичних груп дієслів, найчастіше — дієслів мовлення, а також унаслідок прямих запитань діалектолога.

У повсякденному житті діалектоносії помічають відмінності між говірками:

[Екс.]: – Є різниця, як спілкуються від сусіднього села до сусіднього села?
[Інф. 1]: – *В'їд су'їд 'н'ого села до су'їд 'н'ого села? // йе'раз 'н'їца / йес'т' раз 'н'їца у разга'вори // (Мск)²;*

² У дослідженні використано матеріали радіопередачі «Наукові відкриття для щоденного життя». Тема програми: «Спілкування місцевими говірками. Діалектологія» (10 листоп. 2019 р.). [Українське радіо: Чернігів. URL: <https://soundcloud.com/uachernihivradio/naukov-vdkrittia-dalektologiya-10-11-19?fbclid=IwAR0uzq3JqCEuUjuUb0pexrfsGTGLFQZwumvzyDDbI0T7gz1sQLMSjEgrC4U>] (дата звернення: 08.01.2021). Автор програми й ведучий — О. Маслов (екс.), інформанти — Олена Варвинець, жителька с. Довжик, уродженка с. Москалі Чернігівського р-ну (інф. 1), та Юрій Дахно, житель с. Москалі, краєзнавець (інф. 2). Представлений у радіопередачі діалектний матеріал є інформативним у вивченні діалектної метамовної свідомості.

[Інф. 2]: – Ба'гата на йа'кийе сла'ва / 'дуже ба'гата атл'і'чайуц:а ад'наших / 'дуже ба'гата // [...] // і ў нас у ра'йон'і 'дуже / шч'і'тай у 'каждому сел'і / чут'но / шо р'еч'разна // 'разна / у 'каждам сел'і // (ЧР);
 [Інф. 1]: – А'бо Жадаў / с'куц'і тут 'оде? // 'теіе / с'ім к'ілометраў чи с'куц'і / а ўже ж там разг'а'вор д'ругіі //
 [Інф.]: – Іа ж ка'жу / ў са'с'ед'н'ем с'ел'е так / а тут так / а там так / а там так // (Кр);
 [Інф.]: – Та-а-ак (трохи протяжна інтонація. — О. Х.) / а'ну шче йа'к'і там сло'ва? // во'но ж у 'каждих'с'елах / у 'каждих'с'елах і по-р'ізному // (Івн).

Активізація метамовної рефлексії відбувається, коли східні поліщуки чують в одній говірці мовлення людей з інших говірок та відзначають зміни в мовленні людини за умови її переселення з одного населеного пункту в інший — людина може або зберігати рідну говірку, або переходити на місцеву:

[Інф.]: – 'Тийі / шо дама'росли / 'тийі так 'кажут' // 'тийі / шо да нас на-прий'їж:али / 'тийі па-с'войему ба'лакают' // (Лт);
 [Інф.]: – Іа 'думайу / [...] / у 'каждого сва'йа 'мова // от хто на'приклад йес'т' у нас там ад'на шо / нара'дилас' ва'на тут / і жи'ла тут / ви'шила ў Макса'ки / замуж па'шла там у'же / при'шла // а се при'шла у'же ж у Хвес'куоўку / ўже го'монит' на «о» // а ў нас ад'на 'женич'іна / ўже ва'на ўмер'ла / із Ба'бі бу'ла // там же у Ба'б'і 'тоже на «о» го'мон'ат' / дак / ва'на і ўмер'ла / дак на «о» го'мон'іла / па'таму шо йа'к ва'на ма'лоу при'викла / так ва'на і тут га'ман'іла ўс'у жи'з'н'і ўмер'ла на «о» // а йес'т' та'ки 'л'уде ба'чиш і нара'дилас' тут і жи'ла 'покил' / у Макса'ки ви'шила там // чи з'наіе ме'не ва'на ўже ж чи та'ка ўже ж с'тала на «о» го'мон'іт' чи 'думайе шо се на «о» дак / се мо 'л'уч:е так чи // ну хто йо'го з'наіе // (Фс);
 [Екс.]: – Де краще балакають: тут у вас чи там, де «корова»?
 [Інф.]: – У нас ка'рова ў сел'і // а 'н'екатари на'приходили / 'женич'іни / з д'ругих с'ол дак / жи'вут' га'диў па двац:ет' і ко'рова ўже ўсе раўно ў ііх на «о» // не'йа'к не ад'вікают' // (Фс);
 [Інф.]: – 'Оде Л'уда Ту'манав / у'же ж ва'на 'жадаўс'ка / ва'на ўже / ўже д'ругіі разг'а'вор у іі'ї / ва'на па-і'начаму га'моне // і ди'т'а і те ўже ж па'жадаўс'ки га'монит' / хло'пец / а д'і'чина н'і // (ЧР);
 [Інф.]: – І 'даже вот у нас тут па-са'с'едству жи'в'е ад'на / а'ни п'ер'ейеж:ийе / с Кана'топска / дак а'н'і ва'би'че / і укр'айінск'і н'е укр'айінск'і / і н'е па'йм'ош // (Ів);
 [Інф.]: – Іа на 'С'ев'ер'е жи'ла // там хара'шо / у 'Мурманс'к'і // там н'е'ма та'к'іх разг'а'вораў / а ад'на йа та'кайа бу'ла / із сва'йім йази'ком // ну / дак вот пр'ід'е ж / йа / йа сва'го йази'ка н'е зм'ен'іла / а йа'ни па-мойему наў'чил'іс' // йа па'доу дак / ка'жу / вот на'пра'с'іт' ча'го-н'і'буд' / дак па'зич // у ііх за'йм'і // за'йм'і там м'ін'е чи з'роши / чи хл'еба / чи ча'го-н'і'буд' / а йа ка'жу па'зич / м'ін'е // і йа'ни мо'й йа'зик із'тойе / па-мойему у'їета / а йа сва'го н'е зла'м'іла / па-йі'хн'аму н'е наў'чилас' // (Кр).

Зафіксовано жартівливе ставлення діалектоносців до діалектного мовлення представників різних населених пунктів, що проживають в одному:

[Екс.]: – Усі люди однаково говорять?
 [Інф.]: – У нас у сел'і? // н'і / у нас ба'гато / бач / у нас ба'гато / л'удей по-най'їж:их / най'їж:их / дак от у 'каждого сво'йе йа'кес' // ос'отутечки х'ата / а то'д'і д'руга там // во'на при'їж:а // от во'на ўже / ў іі'ї і'наче розг'а'вор // во'на о'це / йа'кос'закі'даіе // во'на 'вот:ил' дес'із:а Кийева / дак у іі'ї / йес'т' та'ки сло'ва шо / ў нас не'ма та'кого // йа ж ка'жу шо ў Дре'ма'йлаўци / дак це / л'уде о'собийе // тут та'ке / йа'к ска'же дак хот' / по'тан'цуй // (Др).

Деякі риси наївного «образу» свого мовлення діалектна свідомість помічає, орієнтуючись на співвідношення місцевої говірки та інших ідіомів. Народна класифікація ідіомів відрізняється від наукової і здійснюється на основі реальної мовленевої практики, зокрема з опертям на такі параметри [Бондаренко : 52 – 55]:

1) опозиція «українська літературна мова (або діалектне мовлення, що, на думку діалектоносіїв, наближене до літературної мови)» — «діалектне мовлення», яка виражена через характеристику мовлення загалом та окремих слів зокрема, напр.: *д'акуйу — сп'ас'іба* (Пч), *со'кира — то'пор* (Пч), *сп'ідниц'а — сподниц'а* (Пч), *ч'вогайе — паи'ла, па'шоу* (Крп), *па'б'егла — ул'іла* (Вв), *у'же ход'е — у'же дибайе* (Кр), *поўзайе — лаз'е* (Шп), (придумане експлоратором) *па'д'ібала — па'дибала* (Кр), *го'ворит' — балакайе* (Пч), *ба'жайу — желайу* (Кс), *овад — ава'д'ен'* (Смч), *волос — чуб* (Пч), *ак'райчик — а'сушч'ік* (Смч), діалектне *нена'жера* (Сп), *х'ватайе' наче нена'жора* (Сп); діалектоносії вважають літературну мову правильною й культурною, а діалектне мовлення — негарним і некультурним:

[Інф.]: — У нас / йак 'вучац':а дак / у ш'колах так же н'е га'мон'ат' // [...] // а так вот / йак м'і ў'же / та'к'і'йе шо / ну ш'ч'і'таі без'раматнийе // шо йа / ча'тири класи кончила / ва'йна / і 'йета // а та'к'і'йе же / у нас разга'вар'уй-ут' па-л'іт'ера'турнаму / йак у л'іт'ера'тур'і // (Кр);

[Інф. 2]: — А ў нас у'же за'ведено ж / сп'ас'іба ка'зат' / а йак 'чисто ук'раїн-ска / д'акуйу // дак / см'і'йец':а йак ка'жу д'акуйу // (сміється. — О. Х.) см'і'йец':а //

[Інф. 2]: — Сур'жик / не 'чисто ук'раїнський / а то // о'там село йе шче 'дал'ше Со'киринц'і / п'ят' к'ілометроў дак / там 'чисто по-ук'раїнск'і // бач / у нас ка'жут' то'пор / а ў там со'кира // у нас / йак / сп'ідниц'а / а там / у нас сподниц'а / а там сп'ідниц'а // у'же т'рохи не так // (Пч);

[Екс.]: — А Ви кажеє «спасіба»?

[Інф. 1]: — Сп'ас'іба да // а йа о'це / йак йо'му шо с'ска'жу / ди'вис':а / в'ін / д'акуйу то'б'і (сміється. — О. Х.) // [...] // а це ж по то'му / тел'е... / по рад'і'в'у чуйемо ж / т'і деп'утати одно / д'акуйу / д'акуйу // дак в'ін і со'б'і о'то / д'акуйу // (Пч);

[Інф.]: — Ч'вогайе // йак во'но / па-на'учнаму? // а так / у 'нашому сел'і дак / от паи'ла / чи па'шоу // ч'вогайе на'гами // (Крп);

[Інф.]: — Ех ка'же / йа йак гл'анула / ана йак ул'іла // ета / тут да'же йа са'ма та'к'і'й чела'в'ек / шо ма'гу 'с'ойе і н'е за'м'ет'иш // ну / вот н'е'ма ж та'кого / шо вот ска'зат' / вот ну п'рав'іл'на ска'зат' йак то // ну ска'заў шо па'б'егла і ў'с'о // вот на'да ж аб'е'зат'ел'на / вот ска'зат' та'койе слова // і так вот ма'г'е / с'ед'іт' ха'з'аін мої і с'ка'же / шо / ну вот а ча'го вот н'е ска'зат' о'так вот // та'б'е аб'е'зат'ел'на на'да так ска'зат' // ну н'е з'найу // [...] // вот ка'жу н'е з'найу // вот ка'жу ж мо'же і д'е'іст'в'іт'ел'на н'е на'да / мо'же і н'екра'с'іва так // в'іра'жаіс'а дак п'рав'іл'на / кул'турн'еї / кул'турн'еї же ж // ул'іла // (Вв);

[Екс.]: — У вас кажуть «падибала»?

[Інф.]: — Да // ну па'дибала / ета / йак 'вучиц':а там д'іт'а ха'д'іт' / дак па'дибала // [...] // у'же 'дибайе ка'же / у'же 'дибайе / ма'йо у'же 'дибайе д'іт'а // па'дибала вот // ну / 'йета / мо'жна ска'зат' / у'же ход'е // крас'і'в'еї же 'йета ход'е? // ну та'койе 'йета придум... / шо йа'ни / йа ж ка'жу / 'порт'ат' жиз'н' //

[Екс.]: — У вас кажуть «падібало» чи «падібало»?

[Інф.]: — Па'дибала у нас ка'жут' // м'і ж н'е па-ук'раїнск'і // ета па-ук'раїнск'і м'як'іш / а ў нас / «ди» / «и» т'в'ордаіе // (Кр);

[Екс.]: — Перед тим, як починає ходити, вона [дитина] руками і ногами починає що?

[Інф.]: — Лаз'е //

[Екс.]: — Лазе, да?

[Інф.]: — Лаз'е / лаз'е // поўзайе // іл'і поўзайе // іл'і лаз'е // па мас'ту там чи... // на мост па'сод'иш і йа'но начи'найе // лаз'іт' // ну / па-нашаму / йа'зик же на'да ж / аку'ратний // поўзайе / а н'е лаз'е // (Шп);

[Інф.]: — Ава'д'ен' / з'найет'е шо та'койе ава'д'ен'?

[Екс.]: — Овад?

[Інф.]: — Ну да // це ж овад // овад / дак йа'но / па-ук'раїнск'і йак? // йак це за'вут' / па-ук'раїнск'і овад? // ну / овад / в'ін і йе ў ук'раїнск'і'і мов'і / йе? //

[Екс.]: — Так.

[Інф.]: – Ну / а ў нас 'кажут' ава'д'ен' // (Смч);

[Екс.]: – А я ще чула, що у вас кажуть «чуб». Так кажуть, да?

[Інф.]: – Ну / чуб же // 'волос / це ж / 'волос 'чисто ук'раїнска / а то так / просто / 'суржик // чуб (сміється. — О. Х.) // (Пч);

[Екс.]: – Як у Вас кажуть, коли людина багато і з жадібністю їсть?

[Інф.]: – Нена'жера / чи 'хоче': а ўс'о'го па'п'ребуват' чи йак / йак и'че 'можна ска'зат'? // йак же 'можна и'че? // не при'думайу йак кул'турн'еї //

[Екс.]: – Не треба мені культурней. Мені треба, як у вас у селі кажуть.

[Інф.]: – Он х'ватайе нена'жора 'наче // не'йак не на'йіс'ц':а // (Сп).

Опозицію «літературна мова» — «діалект» у метамовній свідомості діалектоносів відзначали й інші дослідники та наголошували, що в стратифікації української мови вона залишається константою. Діалектне мовлення на рівні мовної свідомості діалектоносії визначають як своє, що відрізняється від літературного стандарту (репрезентантом останнього для них часто є мовлення в засобах масової інформації, яке можна почути по радіо чи телевізору, а також мовлення немісцевої (= чужої) інтелігенції) [Гриценко 2012 : 22];

2) опозиція «мовлення міста» — «мовлення села», яка виражена через характеристику мовлення загалом й окремих слів зокрема, напр.: 'сориц':е — 'лайалас' (Од); діалектоносії вважають мовлення міста культурнішим, а місто асоціюють із цивілізацією:

[Інф. 1]: – У'же ж 'тейе ста'ре / 'нашого пака'л'ен':а / бат'к'і 'наши ў'же атм'і'райут' // разга'ворам ми / ми и'че т'рох'і так ос' / ос' йон і йа о'це уна'сл'ідувал'і / а йак ў'же ма'йі 'д'ет'і / дак йа'ни ў'же / 'виш:ийе 'тийе / 'вузи паза'канчувал'і ў 'горад'і / дак ў'же ж йа'но саўс'ем / та'к'іх // п'роста га'мон'ат' / па-'нашаму / ну т'рох'і / но бол'и ў'же 'наче / акул'т'урен:ийе та'к'і / бол'и к пра'р'есу туди / йа'ни / т'ануц':а // (Мск);

[Екс.]: – У вас кажуть «соритися» чи «ляяться»?

[Інф.]: – 'Соритис'? // н'і не 'кажут' у нас 'соритис' // 'лайелас'е // он / там Гор'пина то йак 'лайалас'а дак / о-йої'-йо-о-о-ої (протяжна інтонація. — О. Х.) // і чо'го во'на то? // а 'сориц':а не 'кажут' // це гарадс'к'і'є л'уде 'сориц':е 'кажут' / а ў сел'і / н'і // а ў сел'і / 'лайалас' // (Од).

Цікавим випадком реалізації цієї опозиції є ототожнення діалектного мовлення села з мовленням міста мешканкою іншого села, говірка якого суттєво різниться:

[Інф. 1]: – Тут у'с'ого раз'д'ел'а'йе п'ят'к'іла'м'етраў ат мо'го с'ела / дак йа ж вам рас'казу'у / при'шла с'уді / йак при'шла у Доў'жик 'замуж па'шла / дак у йіх ў'же ж гама'н'ел'і 'бол'еї да 'города / па-'гарадс'к'і // а / ну а ми ў'же ж та'к'і'є / йа так йак гама'н'ела так і гама'н'у // (Мск).

Порівнюючи мовлення міста й села, діалектоносії відзначають чистоту мовлення міста, суміш різних людей, своєрідність мовлення кожного приїжджого в місті:

[Екс.]: – А от у Домашині і в Мені однаково говорять?

[Інф.]: – Ну / у 'Мен'і н'і // у 'Мен'і т'рош'і 'йакос' чис'т'і'й 'наче га'вор'ат' чим у Дамашин'і // [...] // тут тож у 'Мен'і ў'с'ак'і при'їе'ж:а... / при'їе'ж:и л'уде да то / зброд / то теї при'їіхаў то теї при'їіхаў / у 'кожного свей разга'вор // а ў'же з:а Десни па-'дру'гому // ў Ма'кошин'і там ў'же ж тож па-'дру'гому га'вор'ат' // (Дм);

3) опозиція «мовлення освічених людей» — «мовлення селян», яка виражена через характеристику мовлення загалом й окремих слів зокрема, наприклад, (спровоковане експлоратором) кошту'ват' (Тв) — п'робуват' (Тв); діалектоносії асоціюють освічених людей з культурою, етикетом, грамотністю, а селян — з неосвіченістю:

[Інф.]: – Та це так ми го^лмоним // мо^жна у г^раматних // їе тут учите^л'а би^уши / об^йас^нили б к^рашиче б // (Сп);

[Інф.]: – М'і па-с^войему раз^га^вар'уєм // м'і пан'імаєм / м'і ўс'о пан'імаєм / ўс'у жиз'н' пан'імаєм і йа ж ка^жу / шо / ну проста м'і так раз^га^вар'уєм //

[Екс.]: – Та ж то навпаки добре!

[Інф.]: – Ну мо^же / д'е / ета ж / то^же ж і н'е ка^ждому // ка^м-то / н'е ну нар^мал'на раз^га^вар'уват' м'і то мо^жем / [...] // так і з та^к'ім / інт'іл'іг'ентам / [...] / тут на^да ст^ройіт' пр'едла^жен'їе кра^с'іва // (Вв);

[Екс.]: – А «каштава́ть» ка^жуть у вас?

[Інф.]: – Йак? // кошту^ват'? //

[Екс.]: – Так, «коштува́ть».

[Інф.]: – У нас п^робу^ват' ка^жут' //

[Екс.]: – А «коштува́ть» коли ка^жуть?

[Інф.]: – Йак ку^л ту^рне л'уде / а ми ж о^це та^кеїе бе^кала // ми ка^жемо / п^робу^вемо // (Тв).

Східні поліщуки вказують на своєрідність діалектного мовлення, що виражено типовими позначеннями: по-с^войему ба^лакаєм (Дрг, Од, Спс, Тл), па-с^войему ба^лакаєм (Пр), по-с^войему го^лмонимо (Кк), га^лмонит' па-с^войему (Чн), па-с^войему раз^га^вар'уєм (Вв), тара^торим па-с^войему (Пр), па-с^войему ста^рал'іс' (Мск), па-н'імецьки га^лмоним (Хрн), йак-па^пало га^ворим (Хрн), [га^ворим] па-нашаму (Крп, Шп), у ка^ждого сва^йа мо^ва (Фс), у нас сво^й їе^зик (Пр), сур^жик (Кк, Пч), асоціюють його з простою — по-про^стому ка^жу (Мк), характеризують як змішане, переплетене, оскільки в говірці функціонують мовні елементи російської чи білоруської мов, а діалектоносіїв як суміш національностей — м'ешана мо^ва (Смч), мо^ва пу^тана (Фс), та^ке переп^летене (ЧР), [у^се] с^мешане (Дг), пе^ремис' (Мск), пе^реміш (Мск), рус'ко-укра^йон'ц'і (Дд):

[Інф.]: – Йа то^б'і по-про^стому і ка^жу //

[Екс.]: – Та ж мені так і треба, по-простому, як Ви кожний день ка^жете.

[Інф.]: – О-о / о^це так йа то^б'і і ка^жу // йа не виби^райу та^ке / шо^б ку^л ту^рно / та і ўс'е // (Мк);

[Інф.]: – У нас не укра^йінс'ка / не ра^с'їс'ка мо^ва / [...] // у нас сво^й їе^зик / у нас / хто знає / ка^жут' шо / ми бол'ше йак к бе^ла^русам / тошо ва^но с'у^ди ж ва^но чи с'у^да ўже те^йе / Б'е^ла^рус'їя / і бол'ше к бе^ла^русам ат^носимс'а йак с'а // [...] // ми па-с^войему ба^лакаєм // не кин' / не виз не / у нас сво^й їе^зик і ўс'о // ми па-с^войему // тара^торим па-с^войему // (Пр);

[Інф.]: – У нас ба^гата та^к'іх с'ол шо / на укра^йінскам / но йон же н'а ч'істий / йон так тол'к'і нава^рачує // а шо^б п^рав'іл'наїе сло^ва / за^тим шо їе ж та^к'їе шо / укра^йінс'їе і рус^к'їе но / тол'к'і шо на укра^йінс'їй нава^рачує / а назван'їе адно // а то ж у^же за^ус'ім дру^гоїе // (Ів);

[Інф. 2]: – У мене пе^ремис' // йак у^же ж ка^зал'і / св'ерстн'ік'і наші бол'ш ішли к пра^з'р'есу / а н'і у^же ш^токал'і і ка^кал'і / шо називає^ц:а // а ми ўже па-с^войему ста^рал'іс' // (Мск);

[Екс.]: – Вам подобається, як Ви говорите?

[Інф.]: – Ну да^к неў^же ж йа буду ўже ж / з^дораво ла^ма^ц:а // чи^сто укра^йінс'їй / не па^лу^чає^ц:а / па^та^му шо ми тут т^рошк'і да Ра^с'їїй бли^жче / да^к у нас т^рошк'і ўже буд^ут' сла^ва вири^ва^ц:а і рус^к'і // (Фс);

[Екс.]: – Що Ви маєте на увазі під суржиком?

[Інф.]: – Ну о^це і рус^ка і укра^йїнс'ка // ба^чиш йак у нас пра^скаку^йут' сло^ва / і укра^йїнс'ки їе і ро^с'їс'ки їе // (Кк);

[Інф.]: – А ми да^к не по-рус'ки / не по-укра^йінс'ки / шо-по^пало // (Мт);

[Інф.]: – А ў нас так / не па-рус'ки не па-бе^ла^рус'ки // ва^но ж ба^чиш / ка^цапи т^иїе га^вор'ат' па-ка^цапс'к'і ж / так же? // а ў нас / ме^н'і ка^же^ц:а / б'іл'ш па-бе^ла^рус'ки ў нас // (Дм);

[Інф. 1]: – Ну тут ми / па-н'і ме^цьки га^лмоним // у нас та^к'е / і укра^йінска / і ра^с'їс'ка / і бе^ла^рус'ка // (Хрн);

[Інф. 2]: – А за С'ем'онаўкай / Каста'бобраў іе та'ке село / там зоўс'ім / там у́же ў йіх та'ке переп'летене / [...] / і ў нас же тут то'же / і 'рус'кийе і беларус'кийе у'с'аки // дак ми і 'н'іс'н'і тут сп'е'вайем та'кийе / і ў 'н'іс'н'ах / у'с'акийе сла'ва і беларус'кийе / і рус'кийе / і украї'їнскийе / і ў'с'акийе / сла'ва // (ЧР).

О. І. Скопненко зауважив: «Зробивши певне узагальнення щодо рівня національної свідомості, <...> українці — на Україні, наша мова мішана, як називається — не знаю» [Скопненко : 11]. На розрізнення особливостей своєї говірки, наприклад, діалектоносіями Підляшшя вказував Г. Л. Аркушин, зазначивши, що вони визначають своє мовлення як мішане, що *говорять невідомо по-якому, по-простому* [Аркушин : 117], діалектоносіями українських говорів Румунії — Н. Д. Коваленко, виокремивши, наприклад, *як ми ка́жеме, як го́воримо ми по-на́шому, як у нас го'во́римо* [Коваленко : 407–408], діалектоносіями говірки села Машеве Чорнобильського району Київської області — Л. В. Дика, навівши метатекстові висловлювання, зокрема на своїм язичу *говорить, розмовляли на нашій мові, оттєнок свуй родімі* [Дика : 64].

Діалектоносії східнополіського говору можуть висловлювати думки щодо мовної належності окремих слів та оцінювати їх, напр.: *гово'рит'* (Мт), *кур'с'іроват'* (Дд), *наж'раўс'а* (Дд), *бе'с'еда, побес'еду́у* (Дд), *побес'едо-ват'* (Спс) — як російські за походженням, *вар'н'акайе* — як російське та *гид'ке, а вереду́йе* — як українське та *лоў'ке* (Тв):

1) значення 'володіти мовою; говорити':

[Екс.]: – «Говоріть» кажуть у вас?

[Інф.]: – *Н'і // це по-рус'ки / дак у нас у́же / н'і / по-рус'ки не ба'лакайут' // у нас по'їде́м було ў Моск'ву / дак 'кажут' / он украї'нці 'туда* (стишеним голосом. — О. Х.) / *ба'лакайут' // (Мт);*

2) значення 'ходити перед очима туди-сюди':

[Екс.]: – Ви тут сидите, а хтось, чи Ваш сусід, чи внук, ходить туди-назад, туди-назад. Вам набридло. Що Ви йому можете сказати?

[Інф.]: – *Ну / йа б мог би ска'зат' / от / х'ватит' то'б'і кур'с'іроват' с'у'ди-туди // ну дак це ж / кур'с'іроват' / це ж то'же рус'ке слово // (Дд);*

3) значення 'наїстися':

[Екс.]: – У вас кажуть «налопався»?

[Інф.]: – *Налопаўс'а // ої налопаўс'а // [...] //*

[Екс.]: – «Нажёрся»?

[Інф.]: – *Да // наж'раўс'а / ну жрат' же / жрат'ва це по-рус'ки ў'род'е // (Дд);*

4) значення 'виявляти незадоволення':

[Інф. 1]: – *Ну вереду́йе ос' 'можеш ска'зат' // о'це п'равил'но // вереду́йе можна напи'сат' //*

[Інф. 2]: – *Да / о / хоч вар'н'ака / хоч / о / це од'но // це по-украї'їн'с'кому / вереду́йе // [...] //*

[Інф. 1]: – *Вар'н'акайе не пи'ши / то ў́же гид'ке / то ў́же гид'ке / о'цевере'ду́йе / це лоў'ке / напи'ши та'ке // [...] //*

[Інф. 2]: – *Но йа шо / йа 'йісти не 'хочу / 'йісти не 'хочу / дв'і ложки ўз'аў / з'начит' йа вереду́у / чи вар'н'акайу // це во'но од'не і те 'саме // те ро'сїс'ке / а це па-украї'їн'с'ки // (Тв);*

5) значення 'розмова, бесіда', 'бесідувати':

[Екс.]: – Ви кажете «на якійс' бесіди»?

[Інф.]: – Ну розго^овор // розго^овор // бач ми ўже ос' по-україн'с'ки не знайе-
мо йак йо^ого і наз'ват' //
[Екс.]: – Мені треба так, як ото у вас у селі кажуть.
[Інф.]: – Ну / ну о^оце ос' / ну бе^с'еда це рус'ке слово //
[Екс.]: – А як у вас у селі кажуть?
[Інф.]: – Ну йес'т' / ну воб'ишем йак йа ска^жу / от // ко^мус' ска^жу пос'той
йа побес'едуїу / дак ўже во^оно пон'їмає шо це за слово // пон'їмаєш
ти? // ну це рус'ке слово // йа ж ка^жу / шо у нас бач ва^оно та^ке / шо ми
рус'ко-україон'ц'і // ота^ке ў нас // (Дд).

Зафіксовано номінацію та сприйняття діалектоносієм зі Східного Поліс-
ся діалектного мовлення Західної України (Івано-Франківська обл.): *балака-
йут'* бис^тро, рус^ко-україонс^ка, преобла^дає аўстро-ўгорс^ка, аўстр'їйс'к'і
сло^ва, із про^т'ажскоїу балакайут' і протиставлення західноукраїнської та
східноукраїнської земель, називаючи останню Україною; див також як ді-
алектоносії с. Машеве Чорнобильського району Київської області в діалект-
них текстах протиставляють Полісся й Україну [Дика : 64]:

[Інф.]: – От йа / напри^м'ір / у |Западний Укр... / у |Западний Україїн'і бу^ла
/ у |Івано-Франк'їус'к'ї |облас'т'і / дак там балакайут' бис^тро / бис^тро
/ і так шо не розбереш // ну / во^ни балакайут' на... / б'їл'ше во^ни / бала-
кайут' вобишем йак? // йак? // йак то^же рус^ко-україонс^ка // дак ба... /
балакайут'... // ну йак? // там у їх б'їл'ш преобла^дає аўстро-ўгорс^ка
// вобишем аўстр'їйс'к'і слова там // о-от (трохи протяжна інтонація. —
О. Х.) // і так / із про^т'ажскоїу балакайут' // [...] // йа приїхала туд^а / но
це було даў^но ўже кон'єшно / шче йа у^чилас' ў у^чил'шч'і // [...] // а там /
а там о^це балакайут' / йа чуїу балакайут' шо / йо-ої' / тихо! (протяжна
інтонація і мовлення подібні до почутого. — О. Х.) // [...] // до |пан'ї |В'їри
приїхала / сестра / |пан'ї сав'їтка (протяжна інтонація і мовлення, подіб-
ні до почутого. — О. Х.) // це йа ж приїхала ат'ц'уда / з Україїни / дак
|пан'ї сав'їтка // (Спс).

Високий рівень усвідомлення діалектоносіями діалектного вживан-
ня лексем, компаративів та виразів засвідчують висловлювання на зразок:
употребл'аєец'а слово (Жк), уна^требл'аєец'а слова (Кр, Смч), ц'їїі сла^ва
пр'ім'єн'аїуц'а (ЧР), йасно к |чому |цейе слово (Дд), іш'че йа^кес' слово
(Мт), це даў^н'є-даў^н'є слово (Мт), це слово іна^к і не употребл'аєец'а (Др),
пар'їўн'ан':а та^ке йе (Бл), ота^ке вира^жен'їє (Дд), це та^ка посло^виц'а
(Дд), ко^лис' та^ка посло^виц'а бу^ла (Мт), це та^ка даў^н'а п'риказ^ка (Фс),
|можна так |висловиц':а (Дд), пере^вести йа не сма^гу (Бл), йак пере^веде^ш
у^с'у |нашу бала^чку? (Крп), ота^кий |вислоў, а йак йо^ого обна^родоват'? (Дд),
шче знайеш йак ка^зали? (Мт):

[Екс.]: – Коли людина, яка прийшла розказувати, що вчора сталося...
[Інф.]: – Напле^ла / пле^те шо-по^пало / і так ка^жут' // або шче знайеш йак
ка^зали? // наба^лакала наго^ворила / ка^же / жо^лоб'частого Да^нїла // і то^д'ї
шче / йак се? // іш'че йа^кес' слово / за^була // це даў^н'є-даў^н'є слово // [...] //
[Екс.]: – А чому «жолоб'частого Данила»? Що це означає?
[Інф.]: – Сверб'їти верт'їти / йа^кос' / по^лудрабок |бат'ко // шо-по^пало //
о^це та^ке було //
[Екс.]: – Свербіти, вертіти?
[Інф.]: – Еге / по^лудрабок |бат'ко // нака^зала наго^ворила / ка^же / жо-
лоб'частого Да^нїла // сверб'їти верт'їти по^лудрабок |бат'ко // шо-по^пало
// бачиш це ж во^оно не^чого //
[Екс.]: – Полудрабок?
[Інф.]: – Еге // іш'че і |бат'ко за^мешаниї с'у^ди // ото ж ко^лис' та^ка посло-
виц'а бу^ла // (Мт).

У кожному суспільстві існують свої національні стереотипи. Стереотип — детермінована культурою, упорядкована й зафіксована структура свідомості, фрагмент картини світу, що уособлює результат пізнання дійсності певним угрупованням і є схематизованою, стандартною ознакою, матрицею предмета, події, явища [Селіванова : 579]. Стереотип — стандартне уявлення більшості населення про людей, що формують власний або інший етнос [Крысин : 450]. Осмислюючи діалектне мовлення, діалектоносії порушують проблеми національної самоідентифікації та уживають назви «хохли» й «українці»:

[Інф.]: — Це ж ми / хахли / українці / рас'їйани // та'д'і тийе / шо за Го-мел'ам / як це ва'ни? // беларуси // се ж / шчитайец'а наша ж мова // ми пан'імаєм / і балакаєм // (Ос);

[Інф. 1]: — У нас набал'и балакають //

[Інф. 2]: — У нас тут же ж не українс'к'і да і не рас'їйск'ііе / так пе'ре-верт'н'і // йе'к'ііес' так хахли / йе'к'іс' хахли // (Пр);

[Інф.]: — М'і каз'да-то па'їехал'і ў Ра'с'їіу / ў Маск'ву да пас'тал'і ў 'очер'ед' / [...] // дак м'и пас'тал'і чела'в'ек п'ет'нац'ет' / бал'бо-оч'ім (трохи протяжна інтонація. — О. Х.) // йе'к'іс' мужч'іна с'п'ер'ед'і ста'їаў-ста'їаў / па'том ви'шюў / о'так у стараначку стаў / і с'л'ухайе-с'л'ухайе і ка'же / б'ер'іт'е-б'ер'іт'е // па-руск'і / ч'іста па'руск'і разга'вар'уіе / б'ер'іт'е-б'ер'іт'е / паку'пайт'е-паку'пайт'е // м'і ўже тейе / спрашайа'йт'е / паку'пайт'е / м'і ўже там гр'ебом // йон па'том п'ітайе / с'л'ухайт'е / іа / ви'шюў спец'іал'на / ну це шоб ваи разга'вор пас'л'ухат' / па'чут' ваи разга'вор (сміється. — О. Х.) // а ат'куда в'і йе'сам'і? // м'і ка'жем / м'і хахли / дак м'і з'-над Б'еларус'їіі // (Смч).

На подібні висловлювання звертала увагу А. М. Мукан в українських наддунайських говірках: *ми не^а украї'їнці / ми хахли / ми не^а ка'жи'мо ко'г'ут / а п'іви'єн^а; у нас хахл'ац'кий розго'вор / і ни'є^а рус'кий і ни'є^а українс'кий; ... у Ками'но-По'дол'с'к'і гу'берн'їіі су'с'ім и'наче разго'вар'уіут' // от у нас по-хахл'ац'к'іи' с'вита / а у іїх чига'їіна // во'ни ка'жут' почи'кай / потри'май / це поди'р'жи / а почи'кай / обож'ди // [цит. за: Колесников : 18].*

Принагідно зафіксовано ставлення діалектоносіїв до цієї назви, зокрема нейтральне або негативне (з образою), проте послідовний вияв конотацій подібних етнонімів в українських говорах дасть можливість установити стереотипи національного характеру на основі діалектних метатекстових свідчень:

[Екс.]: — Хто Ви за національністю?

[Інф.]: — Йа / українка //

[Екс.]: — То Ви з хохлів?

[Інф.]: — З хахл'іу? // ну / із хахліу же / ка'н'ешна з хахліу // з хахліу же видно //

[Екс.]: — А Ви як вважаєте?

[Інф.]: — Ну / українка / українка дак це //

[Екс.]: — А хохол — це добре чи погано? Як Ви сприймаєте?

[Інф.]: — Хахли? // це та'к'і л'уде наче непа'гани // хахли // [...] //

[Екс.]: — Як Ви сприймаєте назву «хахлі»? Позитивно, негативно чи нейтрально?

[Інф.]: — Йак? // нар'мал'но //

[Екс.]: — Нейтрально, да?

[Інф.]: — Да / нейтрал'но // нар'мал'но // (Дм);

[Екс.]: — Як Вас називають люди з інших сіл, наприклад, із Лісок, Осьмаків? Хохлами називають?

[Інф.]: — Нех'то не'коли на ме'не не ка'заў так // і не називаў нех'то // йа / шчо? // йа не аби'чайус'а так не с'ким // у сел'і жи'ла / на ра'боту ха'дила //

із^с сваїйми л'уд 'ми абиш'чалас' // та'ких слую' у нас не було / не'має // ну і / тут жи'ву дак / та'ких не'має слую' // це дл'а нас 'дико // о'це і ўсе // (Блст);
 [Екс.]: – Скажіть, хто Ви за національністю?
 [Інф.]: – Йак хто? // украї'їнка //
 [Екс.]: – То Ви з хохлів?
 [Інф.]: – Ну / йа ж 'туда / ра'дилас' / тут жи'ла і / о'це та'ке //
 [Екс.]: – А хто такі хохли?
 [Інф.]: – [...] // ну йа 'думайу / шо на нас 'кажут' хах'ли //
 [Екс.]: – На нас — це українців?
 [Інф.]: – А'га / на украї'їнцю' //
 [Екс.]: – А хто каже?
 [Інф.]: – Ну так / йак хто дак 'тейе ж і 'каже / о-о / ха'хол па'шоу' //
 [Екс.]: – Як Ви думаете, це образлива назва?
 [Інф.]: – Йа 'думайу / шо а'б'ідно //
 [Екс.]: – Тут у селі кажуть так?
 [Інф.]: – 'Кажут' / 'кажут' // 'тийй шо не каре'н:и / 'жител'і / із^с села 'нашого / і не украї'їнці / а ото па'прийе'ж:али / то запа'денці / то 'тийй / дак і 'кажут' / хах'ли //
 [Екс.]: – Це образливо?
 [Інф.]: – Йа 'думайу хах'лом узи'ват' наші'чо? // (Фс).

Про хахлацьку мову на Підляшші написав Г. Л. Аркушин, зазначивши, що цей термін походить від іменника *хахли*, бо так називають корінних підляшуків, і це визначення перейняте самими місцевими мешканцями. У своїй статті він навів також пояснення відомого мовознавця М. Лесева: «Цю останню назву, яка на Підляшші побутує і донині — *mówią po chachłacku* — <...>, принесли із царської армії додому місцеві хлопці, бо там саме їх, мабуть, за мовою визначили як українців, малоросів, себто хохлів». Науковець зазначив: «Це, можливо, було перше усвідомлення національної приналежності через мову, яка могла бути осмішувана тими, що в армії неприхильно ставилися до всього, що неросійське або трохи неподібне до російського» [Аркушин : 118]. Сьогодні на Підляшші цей мікроетнонім уживають без будь-якого негативного маркування.

За спостереженнями П. Ю. Гриценка, українські діалекти кін. ХХ ст. на поч. ХХІ ст., зазнаючи відчутних змін структури, ареальних характеристик окремих явищ та континууму в цілому, зберігають у соціумі загальну позитивну оцінку як мовного феномену [Гриценко 2017 : 4], проте у східнополіських говірках виявлено:

1) негативне ставлення до діалектного мовлення, усвідомлення діалектизмів як негарних, шкідливих слів у мові, що виражено експліцитно, напр.: *некра'с'іва* 'мова (Фс), 'мова ка'веркана (Крп), *разга'вор па'ганий* (Фс), *г'ідк'ій разга'вор* (Смч), 'самий 'хужий *разга'вор* (Фс), *р'еч іска'веркана* (Дг), 'слово не-х'ароше (Фс), 'сла'ва б'еза'бразнийе (Чрн), 'т'омнийе *сла'ва* (Кр), *пе'реверт'н'і* (Пр, Тл), які викликають сором у діалектоносіїв; розповіді респондентів свідчать, що їхнє мовлення може ставати об'єктом висміювання:

[Екс.]: – А Вам не подобається, як Ви говорите?
 [Інф.]: – Н'е / не н'равиц':а / па'та'му шо 'разнийе сла'ва і л'уди о'це / дес'йак будеш 'йихат' / і разга'варуват' дак / з'разу ж абраш'чайут' ўн'іман'ііе шо / ну л'удина не'правил'но г'оворит' 'наче //
 [Екс.]: – Це погано, що так говорить?
 [Інф.]: – Да / ва'но па'гано шо те // т'реба ў'же ж так г'аварит' хот' / па-украї'їн'с'к'і / хот' па-руск'і // (Дм);
 [Екс.]: – Як Ви балакаєте різниться від того, як з інших сел балакають?
 [Інф.]: – Раз'ниц':а //
 [Екс.]: – А в чому різниця?
 [Інф.]: – У нас 'самий 'хужий *разга'вор* // (Фс);

[Інф.]: – Вот у м'їн'е у'нук'ї жи'л'ї / мої йа'зик / йа'кого у'школу паи'л'ї / ус'адно уїетий йа'зик бу'у пр'їм'ен'ан // і да'же / п'їшат' кан'тр'ол'нийе у'л'еп'ат' слова уїета па'хожайе // ну йе'му а'ценка зм'ен'айе'а // [...] // ну ї на шо йа'но? // вот па'м'ром м'ї / ну ї на шо йа'но ета слова? // йа'но н'е'кому н'е на'да // йа'но га'д'е / ус'о 'порт'е // йа ж ка'жу у м'їн'е у'нук'ї жи'л'ї // [...] // ну дак вот са'хра'н'ала йа / йези'ком ба'л'тала / а 'д'ет'ї са мної же рас'л'ї і са мної же йези'ка етага пр'їм'ан'їл'ї / а кан'тр'ол'нийе п'їсал'ї і йїм ус'їм ат'м'етка с'н'їжена // [...] // ну йа'но і н'е на'да ж // йа'го і у'ч'їт' н'е'хто н'а буд'е / і ізу'чат' йа'го н'е'хто н'а буд'е // дак йа'но н'е па'хоже / н'е на'ше // н'е'ма і 'д'ела к йа'му йета'му слову // і к йета'му слову н'е'ма 'д'ела с'е'час / шоб йа'но па'хоже бу'ло на 'д'ела // [...] // йета т'омнийе та'к'їе сла'ва / йа ж ка'жу / йа'ни тол'к'ї п'ер'еб'ївайут' у'жиз'н'ї // (Кр);

[Інф.]: – А у нас у'сел'ї пе'реверт'н'ї //

[Екс.]: – Перевертні?

[Інф.]: – Ну / 'бачиш йа'ка у нас роз'мова? // п'равил'но ка'зат' кин' / в'їз / кит' / а у нас кун' / вуз / у'ж'ки // (Тл);

[Інф.]: – У'кожному сел'ї / і ка'жут' / і га'вор'ат' па-разнаму // у нас же / дак ваби'че ж р'еч іска'веркана // і руске / і б'ела'руске / і усе // йа'ке-па'па-ло // с'мешане у нас // [...] // с'мешане // [...] // а ми йа'к-па'пало га'монимо / то'го у нас / р'їч та'ка // нам ме'жду л'уд'ми кудис' йа'к па'їхат' / дак с'тїдно ска'зат' / шо з Украї'їни / бо не ад'ного украї'їнського слова не ви'ходит' // а у нас ви'ходить 'чорт йа'го з'наїе шо // о'це ота'ке // (Дг);

[Екс.]: – А «теліпа́ть» ка'жуть? І потеліпала.

[Інф.]: – Ка'жут' // потел'їпала ка'жут' / дак то'же неха'роше це // шо ж потел'їпала? // а чо'го ти не пош'ла? // он л'удинка пош'ла там / а то / потел'їпа-ала (трохи протяжна інтонація. — О. Х.) // та'кого не пи'ши / а то ска'жут' по'на'писувала // (Гж);

2) позитивне ставлення до діалектного мовлення, усвідомлення мовотворчої здатності діалектоносія, діалектизмів як унікальних слів, що виражено експліцитно, наприклад, *сама'родк'ї ета слов'ї* (Кр), або імпліцитно:

[Екс.]: – Буває ж таке, що коли Ви говорите про щось і сказали щось не подумавши? Приходите додому і думаете собі...

[Інф.]: – Йа'но у'же то'їе / шо м'ї йази'кам'ї / [...] / ти н'е п'ер'еда'с'ї йа'го дру'гому / н'е'йак н'е п'ер'еда'т' // [...] // дак йета з'найеш сама'родк'ї та'к'їїе / сама'родк'ї ета слов'ї // ета н'ї з'кни'жк'ї / н'ї з'чога // (Кр);

[Інф. 2]: – Л'анула / то'чно л'анула // йа ото іна'гда слово йа'кес' ска'жу / д'їд із ме'не см'їїе'а / бо п'риїду йа'кес' слово йа'к виска'чит' у ме'не // (Чн);

[Інф.]: – Д'е йа'на в'їка'в'їр'уїе тейе' слова? // і в'їв'єрн'е ж! // ска'же слова / йа'к'е і н'е ха'т'ела // (Вв).

Спостерігається переважання негативного ставлення до діалектного мовлення над позитивним, що можна пояснити впливом мовної політики радянського періоду щодо діалектної мови. Зокрема, згідно з офіційною доктриною діалекти поставали як нижча форма мови, існувало прагнення вкорінити літературну мову в усіх сферах комунікації, що було втілено шляхом критики діалектних рис та мовної цензури. Боротьба за чистоту літературної мови супроводжувалася формуванням у соціумі різко негативного ставлення до діалектів, а серед лінгвістів — недооцінкою важливості діалектів як джерела інформації, нерозумінням діалектних свідчень для дослідження мови й культури [Гриценко 2012 : 2021]. Негативне ставлення до власної говірки як до суржику, зіпсованої, засміченої мови серед мовців, особливо — молодшого покоління, зафіксовано в українських південнобессарабських говірках [Колесников : 16].

Функціонування українських говірок, зокрема в полімовному середовищі, має такі вектори динаміки: збереження питомих рис, редукцію та появу інновацій; для лінгвіста важливим є збереження унікальності діалектів [Колесников : 18, 16; Гриценко 2012 : 18]. Діалектоносії наголошують на

бажанні збереження говірки у своєму мовленні та в пам'яті дітей, хоча й зазначають, що частина мовних елементів уже зникла:

[Інф.]: – *Йа думайу йа б сваїейі мови неколи не забула / куди б йа не пашла // йак гаман у так і гаман у // (Фс);*

[Інф.]: – *Йа / гаворк і н'е йакаї н'е змен'ала і н'е змен'айу // (Клс);*

[Інф. 2]: – *Ос 'ІТ'ена ж / г'амон 'іт' уже ж / ва'на ж г'амон 'іт' / ва'на н'екагда н'е переход'іла на українс'ку мову / [...] //*

[Інф. 1]: – *І'даже / н'е п'італас' йа / н'е палу'чайец' а йа'но так ка'зат' // йак йа'го гаман 'іет' па-рус'кі / йак йа н'е з'найу // (Мск);*

[Інф.]: – *Оце та'ка мова йес'т' у нас // не йес'т' / а була во'на // ўже й'йі не'має те'пер // ўже те'пер ми не кажемо так // а так ўже з'найемо / шо та'ке було // (Пч);*

[Екс.]: – Як Ви думаєте, треба цю місцеву говірку зберігати чи прогрес переможе і люди забудуть?

[Інф.]: – *Йа ичи'тайу д'а с'еб'е / йа б ха'т'іла / шоб ма'йі 'д'ет'і / унас-л'ідувал'і / ха'т'а б ўже ну н'е чиста у'с'е даслоўна / ну ха'т'а би н'е забул'іс' а ва'ни / май'ого // йак? // ат'кул' йа 'родам // йа б ха'т'іла шоб ма'йі 'д'ет'і н'е забул'іс' а ц'іх слоў // (Мск).*

Отже, системне наукове дослідження діалектної мовної особистості передбачає аналіз різної мовної інформації, зокрема й залучення «наївного» тлумачення мовних фактів та явищ — даних метамовної свідомості людини. Виявлено спонтанну активізацію метамовної свідомості в умовах порушення автоматизму природної комунікації між інформантом та експлоратором, коли не дотримуються мовної норми, при появі розуміння опозиції «свій» — «чужий» та переселенні діалектоносіїв у нове мовне середовище і спровоковану активізацію — внаслідок прямих запитань експлоратора. Під час експлікації метатекстових висловлювань виявлено реалізацію опозицій «українська літературна мова (або діалектне мовлення, яке, на думку діалектоносіїв, наближене до літературної мови)» — «діалектне мовлення», «мовлення міста» — «мовлення села», «мовлення освічених людей» — «мовлення селян», що виражає народну класифікацію ідіомів. Усвідомлюючи діалектне мовлення, діалектоносії відзначають його локальність, своєрідність, змішаність, переплетеність і простоту, а також оцінюють його негативно (експліцитно) й позитивно (експліцитно й імпліцитно). В аналізованих говірках переважає негативна оцінка діалектного мовлення, що можна пояснити впливом мовної політики радянського періоду щодо діалектів, зокрема критики діалектних рис та мовної цензури. У статті принагідно звернено увагу на нейтральну й негативну оцінку східними поліщуками назви «хохол».

Перспективу подальших досліджень убачаємо у вивченні метамовної свідомості діалектної особистості в українських говорах, зокрема метатекстових висловлювань про походження мови та лексем, їхню мотивацію, автокоментування лексем, мовленнєвий етикет, мовлення дітей та іноземців тощо на основі діалектного тексту як простору природної реалізації говіркових явищ.

Список назв обстежених населених пунктів

Блст – с. Блистова, Менський р-н, Ч.; Вв – с. Вовна, Шосткинський р-н, С.; Дг – с. Дягова, Менський р-н, Ч.; Дд – с. Дідівці, Прилуцький р-н, Ч.; Дм – с. Домошлін, Корюківський р-н, Ч.; Др – с. Дрімайлівка, Куликівський р-н, Ч.; Дрг – с. Дорогинка, Ічнянський р-н, Ч.; Ів – с. Івот, Шосткинський р-н, С.; Івн – с. Іванія, Ічнянський р-н, Ч.; Кк – с. Куковичі, Менський р-н, Ч.; Клс – с. Ключи, Сновський (до 2016 р. Щорський) р-н, Ч.; Кр – с. Кренидівка, Середино-Будський р-н, С.; Крп – с. Карпилівка, Козелецький р-н, Ч.; Кс – с. Киселівка, Менського району, Ч.; Лт – с. Литвиновичі, Кролевецький р-н, С.; Мк – с. Макіївка, Носівський р-н, Ч.; Мск – с. Москалі, Чернігівський р-н,

Ч.; Мт – с. Мутин, Кролевецький р-н, С.; Од – с. Одинці, Козелецький р-н, Ч.; Пр – с. Перемога, Глухівський р-н, С.; Пч – х. Пручаї, Прилуцький р-н, Ч.; Смч – с. Смичин, Городнянський р-н, Ч.; Сп – с. Спаське, Сосницький р-н, Ч.; Спс – с. Спаське, Кролевецький р-н, С. (до 2016 р. с. Ленінське (Лн)); Тв – с. Товкачівка, Прилуцький р-н, Ч.; Тл – с. Тулиголове, Кролевецький р-н, С.; Фс – с. Феськівка, Менський р-н, Ч.; Хрн – с. Хрінівка, Сновський (до 2016 р. Щорський) р-н, Ч.; Чн – с. Чорнотичі, Сосницький р-н, Ч.; ЧР – с. Чорний Ріг, Семенівський р-н, Ч.; Чрн – с. Чернацьке, Середино-Будський р-н, С. – Сумська обл., Ч. – Чернігівська обл.

ЛІТЕРАТУРА

- Аркушин Г. Л. Хахлацька мова на Підляшші. *Укр. мова*. 2019. № 1. С. 115–125.
- Бевзенко С. П. Українська діалектологія. Київ : Вища шк., 1980. 244 с.
- Бондаренко Е. Д. Наивная лингвистика диалектоносителей: этносоциолінгвістический аспект : дис. ... канд. філол. наук. Екатеринбург, 2015. 371 с. URL: <http://elag.urfu.ru/handle/10995/38929> (дата звернення: 08.01.2021).
- Вепрева И. Т. Языковая рефлексия в постсоветскую эпоху. Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2002. 380 с.
- Гриценко П. Е. Диалекты в современной языковой ситуации Украины. *Исследования по славянской диалектологии*. Москва, 2012. Вып. 15. С. 18–42.
- Гриценко П. Ю. Інформаційний простір діалектного тексту. *Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій* / відп. ред. П. Ю. Гриценко. Київ : Компанія «Медіа майстер», 2015. С. 100–118.
- Гриценко П. Ю. Тексти як джерело дослідження українських говірок Румунії. *Павлюк М., Робчук І. Українські говори Румунії : Діалектні тексти* / Канад. ін-т укр. студій, Наук. Тов-во ім. Шевченка в Америці, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Едмонтон; Нью-Йорк; Торонто, 2003. С. I–XVI.
- Гриценко П. Ю. Мова у просторі: від картографування до ареалогії. Київ : Компанія «Медіа майстер», 2017. 328 с.
- Дика Л. В. До питання про ідентичність поліщуків. *Мова : класичне — модерне — постмодерне*. 2016. Вип. 2. С. 62–70.
- Иванцова Е. В. Феномен диалектной языковой личности. Томск : Изд-во Томск. ун-та, 2002. URL: <http://vital.lib.tsu.ru/vital/access/manager/Repository/vtls:000151992> (дата звернення: 08.01.2021).
- Коваленко Н. Д. Категорія комунікабельності у текстах українських говірок Румунії. *Економічні, політичні та культурологічні аспекти європейської інтеграції України в умовах нових глобалізаційних викликів : матеріали доп. Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Ужгород, 16–17 квіт. 2018 р.). Ужгород : Видавн. дім «Гельветика», 2018. С. 407–408.
- Колесников А. Динаміка українських південнобессарабських говірок: збереження і розвиток vs редукція національних рис в умовах мультилінгвізму. *Наук. вісн. Ізмаїл. держ. гуманітар. ун-ту. Серія «Філол. науки»*. 2018. Вип. 38. С. 15–19.
- Крысин Л. П. Этностереотипы в современном языковом сознании: к постановке проблемы. *Философские и лингвокультурологические проблемы толерантности* : коллектив. моногр. / отв. ред. Н. А. Купина и М. Б. Хомяков. Москва : ОЛМА-ПРЕСС, 2005. С. 450–455.
- Ростова А. Н. Метатекст как форма экспликации метаязыкового сознания (на материале русских говоров Сибири) : автореф. дис. ... д-ра. філол. наук. Томск, 2000. 40 с.
- Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінол. енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2006. 716 с.
- Скопненко О. І. Берестейсько-пинські говірки: генеза і сучасний стан (історико-фонетичний нарис). Київ : Наук. думка, 2001. 174 с.
- Холодъон О. М. Метатекстові висловлювання діалектоносіїв Східного Полісся: особливості діалектної мови на різних мовних рівнях. *Філол. часопис*. 2020. Вип. 2 (16). С. 87–102. URL: <http://fch.udpu.edu.ua/article/view/220615> (дата звер-

нення: 08.01.2021).

- Холодйон О. М. Семантична варіативність дієслівної лексики в східнополіському діалекті : дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2017. 279 с. Додатки.
- Charciarek A. Polskie wyrażenia metatekstowe o funkcji fatycznej i ich odpowiedniki czeskie i rosyjskie. Katowice : Wyd-wo Uniw. Śląskiego, 2010. 216 с.
- Żabowska M. Hierarchia wyrażen metatekstowych. *Linguistica Copernicana*. 2009. N 2. S. 179–189. URL: https://www.researchgate.net/profile/Magdalena-Zabowska/publication/284787604_Hierarchia_wyrazen_metatekstowych/links/57fe2a7808ae6b2da3c86266/Hierarchia-wyrazen-metatekstowych.pdf (дата звернення: 08.01.2021).

REFERENCES

- Arkushyn H. L. (2019). Khakhlyatska mova na Pidliashshi. *Ukrainska mova*, (1), 115–125. [In Ukrainian].
- Bevzenko S. P. (1980). *Ukrainska dialektolohiia*. Kyiv: Vyscha shkola. [In Ukrainian].
- Bondarenko E. D. (2015). Naivnaya lingvistika dialektonositeley: etnosociolingvistichekij aspekt: Cand. of Philol. Sc. diss. Ekaterinburg. URL: <http://elar.urfu.ru/handle/10995/38929> (last accessed: 08.01.2021). [In Russian].
- Vepreva I. T. (2002). Jazykovaya refleksiya v postsovetskuyu epohu. Ekaterinburg : Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta. [In Russian].
- Gricenko P. E. (2012). Dialekty v sovremennoj yazykovoj situacii Ukrainy. *Issledovaniya po slavjanskoj dialektologii*, (15), 18–42. [In Russian].
- Hrytsenko P. Yu. (2015). Informatsiyni prostir dialektnoho tekstu. *Dialekty v synkhronii ta diakhronii: tekst yak dzherelo linhvistychnykh studii*. P. Yu. Hrytsenko (Resp. ed.). Kyiv: Kompaniia «Media maister», 100–118. [In Ukrainian].
- Hrytsenko P. Yu. (2003). Teksty yak dzherelo doslidzhennia ukrainskykh hovirop Rumunii. Pavliuk M., Robchuk I. *Ukrainski hovory Rumunii: Diialektni teksty / Kanadskiy instytut ukrainskykh studii*, Naukove Товариство ім. Shevchenka v Amerytsi, Instytut ukrainoznavstva ім. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy. Lviv: Instytut ukrainoznavstva ім. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy; Edmonton; Niu-Iork; Toronto, I–XVI. [In Ukrainian].
- Hrytsenko P. Yu. (2017). Mova u prostori: vid kartohrafuvannia do arealohii. Kyiv: Vydavnytstvo Kompaniia «Media maister». [In Ukrainian].
- Dyka L. V. (2016). Do pytannia pro identychnist polishchukiv. *Mova: klasychno – moderne – postmoderne*, (2), 62–70. [In Ukrainian].
- Ivantsova E. V. (2002). Fenomen dialektnoj yazykovoj lichnosti. Tomsk: Izdatel'stvo Tomskogo universiteta. URL: <http://vital.lib.tsu.ru/vital/access/manager/Repository/vtls:000151992> (last accessed: 08.01.2021). [In Russian].
- Kovalenko N. D. (2018). Katehoriia komunikabelnosti u tekstakh ukrainskykh hovirop Rumunii. *Ekonomichni, politychni ta kulturolohichni aspekty yevropeiskoi intehtatsii Ukrainy v umovakh novykh hlobalizatsiynykh vyklykiv: materialy dopovidei Mizhnarodnoi naukovy-praktychnoi konferentsii (m. Uzhhorod, 16–17 kvitnia 2018 r.)*. Uzhhorod: Vydavnychiy dim «Helvetyka», 407–408. [In Ukrainian].
- Kolesnykov A. (2018). Dynamika ukrainskykh pivdennobessarabskykh hovirop: zberezhenia i rozvytok vs reduktsiia natsionalnykh rys v umovakh multylinhvizmu. *Naukovyi visnyk Izmalskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu. Seriia «Filolohichni nauky»*, (38), 15–19. [In Ukrainian].
- Krysin L. P. (2003). Etnostereotypy v sovremennom jazykovom soznanii: k postanovke problemy. *Filosofskie i lingvokul'turologicheskie problemy tolerantnosti: kollektivnaja monografija*. N. A. Kupina i M. B. Homjakov (Resp. eds.). Ekaterinburg: Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta. [In Russian].
- Rostova A. N. (2000). Metatekst kak forma eksplikacii metayazykovogo soznaniya (na materiale russkikh govorov Sibiri): abstract of D. of Philol. Sc. diss. Tomsk. [In Russian].
- Selivanova O. (2006). Suchasna linhvistyka: terminolohichna entsyklopediia. Poltava: Dovkillia-K. [In Ukrainian].
- Skopnenko O. I. (2001). Beresteisko-pynski hovirky: heneza i suchasnyi stan (istoryko-fonetichnyi narys). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].

- Kholodon O. M. (2020). Metatekstovi vyslovliuvannia dialektonosiv Skhidnoho Polissia: osoblyvosti dialektnoi movy na riznykh movnykh rivniakh. *Filolohichniy chasopys*, 2 (16), 87–102. URL: <http://fch.udpu.edu.ua/article/view/220615> (last accessed: 08.01.2021). [In Ukrainian].
- Kholodon O. M. (2017). Semantychna variatyvnist diieslivnoi leksyky v skhidnopoliskomu dialekti.: Cand. of Philol. Sc. diss. 10.02.01. Kyiv. [In Ukrainian].
- Charciarek A. (2010). Polskie wyrażenia metatekstowe o funkcji fatycznej i ich odpowiedniki czeskie i rosyjskie. Katowice.
- Żabowska M. (2009). Hierarchia wyrażen metatekstowych. *Linguistica Copernicana*, (2), 179–189. URL: https://www.researchgate.net/profile/Magdalena_Zabowska/publication/284787604_Hierarchia_wyrazen_metatekstowych/links/57fe2a7808ae6b2da3c86266/Hierarchia-wyrazen-metatekstowych.pdf (last accessed: 08.01.2021).

O. M. KHOLODON

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine
E-mail: kholodonolena@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7546-6479>

EASTERN POLISSIAN DIALECTAL SPEAKERS' METATEXTUAL UTTERANCES: DIALECTAL SPEECH

The article deals with the problem of the study of the dialectal personality phenomenon and analyzes Eastern Polissian dialectal material, which testifies about actualization of the dialectal speakers' metalinguistic consciousness. It is noted that the territory of Eastern Polissia borders on Belarusian and Russian languages, on the border of which scholars notice a special "surge" of metalinguistic activity, although they indicate that dialectal speakers' metatextual utterances are not frequent in everyday communication. The purpose of the study is to identify the metatextual utterances of the Eastern Polissian dialect that reflect their knowledge and evaluation of the dialectal speech. The source of the study is the dialectal material recorded by the author in Chernihiv and Sumy oblasts during 2009–2019 and recorded dialectal texts; metatextual utterances are fixed occasionally. It is established that metatextual utterances in the dialectal communication arise spontaneously in the condition of communicators' / speakers' language norm contravention, understanding the opposition "his own" — "foreign", relocation of dialectal speakers to another language environment and explorer's provocation with direct questions. Revealed manifestations of oppositions "the Ukrainian literary language (or dialectal speech, which, according to dialectal speakers' opinion, is close to literary)" — "the dialectal speech", "the town speech" — "the village speech", "the speech of educated people" — "the speech of village people" reflect the folk classification of idioms. It is determined that Eastern Polissian dialectal speakers, comprehending the dialectal speech, define in general its locality, peculiarity (e.g. *за́монит' на-с'во́йму, на-с'во́йму разза́вар'у́єм, тапа́торим на-с'во́йму*), mixed character (e.g. *м'єшана мо́ва, мо́ва п'утана, п'єремис'*) and the language belonging of dialectal words in particular (e.g. *говору́т', кур'с'іроват', наж'ра́йс'а*). The negative and positive axiology of dialectal speech is determined, in particular negative estimation is prevalent. Pointing to a mixed type of the dialectal speech — a combination of the Ukrainian, Russian or Belarusian language elements, dialectal speakers identify themselves with the khokhols; also they identify themselves with Ukrainians. Neutral or negative dialectal speakers' estimations of the name of khokhol are fixed partially. The study outlines vistas of further research into dialectal metatextual utterances.

Keywords: dialectal personality phenomenon, metalinguistic consciousness, Eastern Polissian dialects, metatextual utterances, dialectal speech, national self-identification, khokhol.

Дата надходження до редакції — 09.02.2021

Дата затвердження редакцією — 16.02.2021